

SEDOS ŠNEKTOS MONOFTONGŲ KIEKYBĖ IR PRIEG AidĖS (SOCIOLINGVISTINIS ASPEKTAS)

IRENA REMENYTĖ

0. Apie Sedos šnekteje vykstančius fonetinius ir morfologinius pakitimus, ypač ryškius jaunosios kartos kalboje, jau šiek tiek rašyta [Remenytė, 1982; 1986, p. 247–251]. Šiuo darbu, remiantis instrumentine (oscilografine) analize, smulkiau nagrinėjama balsių kiekybės dinamika. Bandoma atsakyti į šiuos klausimus:

a) kaip balsių kiekybė susijusi su kitais prozodiniais požymiais, realizuojančiais kirčiavimo kontrastus bei priegaidžių opoziciją,

b) ar skiriasi ir kiek skiriasi prozodiškai reikšmingi kiekybės požymiai senesniosios ir jaunesniosios sediškių kartos kalboje,

c) koks kiekybės lyginamasis svoris kitų prozodinių požymių (intensyvumo ir tono) atžvilgiu.

Nagrinėjama ne tik balsių trukmė, bet ir jos santykis su konkrečia priegaide, balsių kokybe (ypač pakilimu) bei pozicija, lemiančia tam tikrus priegaidžių altonus.

1.1. Tiriamąją medžiagą sudarė:

1) 24 žodžiai su žemutiniais (kompaktiniais) balsiais: *tàks* 'takas', *lès* 'les'; *dà·kts* 'daiktas', *lè·s* 'leis'; *vā·ks* 'vaikas', *sklēs·s* 'skleis'; *tā·ka* 'taką', *lē·stē* 'lesti'; *dā·kta* 'daiktą', *lē·stē* 'leisti'; *vā·ka* 'vaiką', *sklēs·stē* 'skleisti'; *smākū* 'slibinui', *palēsēm* 'palesime'; *dā·ktū* 'daiktui', *palēsēm* 'paleisime'; *vā·kū* 'vaikui', *prasklē·sēm* 'praskleisime'; *pākās* 'pakàs', *pāpēs* 'papēs'; *bātā·s* 'batais', *plēpēs·s* 'plepiais'; *tākā·s* 'takais', *šlāpēs·s* 'šlapiais';

2) 28 žodžiai su vidutiniais (kompaktiniais-difuziniais) balsiais: *kēš* 'kiš', *tēš* 'tiš'; *grēs·s* 'grės, gramdys'; *grēs·š* 'grėš', *kēs·s* 'kęs, kentės', *tēs·s* 'tės'; *kēsō* 'kišu'; *tēsō* 'tešiu'; *krēs·stē* 'kristi', *tēs·stē* 'tišti'; *grēs·stē* 'gręsti, gramdyti'; *išrēsēm* 'išrišime', *nekēsēm* 'nekišime', *nusiskōsēm* 'nusiskusime'; *išrēsēm* 'išrėšime', *negrēsēm* 'negrėšime, negramdysime', *nusikōsēm* 'nusikąšime'; *grēsēm* 'grėšime', *netēsēm* 'netėšime', *isigōsēm* 'išsigąšime'; *nētēs* 'netiš', *prākōs* 'prakus'; *nētēs·s* 'netėšia', *pārkōs·s* 'perkęs', *trātōs·s* 'tratąs';

3) 24 žodžiai su aukštutiniais (difuziniais) balsiais: *trīs* 'tris', *tūs* 'tuos'; *pratrīs* 'pratrys', *pūs·s* 'pus'; *trīs* 'trys', *pūs·s* 'pūs'; *pakiši* 'pakiši', *supūsi* 'supūsi'; *sakī·si* 'sakysi', *supū·si* 'supūsi'; *pakī·si* 'pakeši', *ušpū·si* 'užpūsi';

nekišī's 'nesikiši', *skūsi's* 'skusies'; *saki'si's* 'sakysies', *skūsi's* 'skusies'; *negī'si's* 'nesigiñsi', *pū'si's* 'pūsies'; *ākis* (dgs. gal.) 'akis', *lāpūs* 'lapūs'; *krāpi's* 'šlakstys', *pārpū's* 'pērpūs', *šāki's* 'šakys', *pāpū's* 'papūs'.

Šios formos (su pagrindiniu ir su šalutiniu kirčiu) pakankamai gali parodyti žemaičių balsių kiekybės bendrą vaizdą ir galimus prozodemu variantus bei jų pakitimus¹.

Tirtos dar šios žodžių poros:

1) pusilgių (pozicinio ilgumo) ir ilgųjų balsių opozicija: *tā.ka* 'taką', *lē.stē* 'lesti': *vā.ka* 'vaiką', *sklē.stē* 'skleisti'; *tē.štē* 'tišti': *grē.štē* 'gręžti', *išrē.štē* 'išrišti': *surē.stē* 'surešti', *nusiskō.sp* 'nusiskusiu': *isigō.sp* 'išsigąsiu';

2) kirčiuotų ir nekirčiuotų balsių kontrastas: *statē* 'stačiai': *statē* 'statei', *kišī's* (būs. 1. 2 a.) 'kišies': *kišī's* (es. 1. 2 a.) 'kišiesi', *tē.sē's* 'tėsis': *tēsē* (lab. sen. *tē.sē*) 'tėsei', *kū.tē* 'tvartą': *kutē.lē* (lab. sen. *ku.tē.lē*) 'tvartelį'.

Atskirai įrašyti bei išanalizuoti jaustukai, sudaromi izoliuotų balsių: *ā* : *ā̄*, *ē* : *ē̄*, *ī* : *ī̄*, *ū* : *ū̄*, *i* : *ī*.

Su tiriamaisiais žodžiais sudaryti trumpi, panašaus ritmo sakiniai, kuriuose tiriamieji žodžiai užima priešpaskutinę poziciją, pvz.: *tūs mėšūs ōns kō.s tātā*, *nušlōusēm tūs tākūs tātā*, *tūs lāpūs prasklē.sēm tātā*, *tus kā.spēnus išrēšēm tātā*; jaustukai užimdavo pradinę poziciją, pvz.: *ē kā.p nepasi.sekē!* *ū kūoks šāltis!* *ō kā.p gērā!*

1.2. Darant įrašus, diktorė, kilusi iš Sedos, raiškiai paskaitydavo kiekvieną sakinį, o informantas laisvai jį pakartodavo; blogai ištartas sakiny buvo sakomas iš naujo. Toks įrašymo būdas leido dirbti ir su tais senesnio amžiaus žmonėmis, kuriems natūraliai skaityti nelengva, ypač tarminius tekstus.

1.3. Eksperimente dalyvavo dvi diktorių grupės: keturi vyresniosios kartos atstovai (dvi moterys ir du vyrai), gimę 1908–1925 m., gyvenantys Sedoje ir aplinkiniuose Domėnų ir Paežerės kaimuose. Jaunajai kartai atstovavo keturi Sedos vidurinės mokyklos mokiniai bei absoltantai, trys mergaitės (g. 1964, 1972, 1979 m.) ir vienas berniukas (g. 1972 m.). Trys iš jų nuolat gyvena Sedoje, viena – Paežerės kaime. Visi informantai puikiai moka savo gimtąją tarmę ir visada ją vartoja. Nė vienas iš jų panašiam eksperimente nėra dalyvavęs.

1.4. Įrašai daryti uždaroje patalpoje portatyviniu magnetofonu „Elektronika-302“. Naudotasi elektretiniu mikrofону MKЭ-100.

1.5.1. Atlikus parengiamuosius darbus [plg. Girdenis, 1974; Kosienė, 1982], Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijoje nufilmuotos 794 oscilogramos². Iš oscilogramų matuota balsinių segmentų trukmė

¹ Parenkant formas, remtasi Mažeikių tarmės prozodijos tyrimais [Girdenis, 1967, p. 72–130].

² Oscilogramas filmavo vyr. inž. A. Pečeliūnaitė. Naudotasi elektroniniu 5 kanalų oscilografu CI-33 (juostos greitis – 266 mm/s).

(milisekundėmis = *ms*), vidutinio intensyvumo (decibelais = *dB*) ir pagrindinio tono (pustoniais = *ht*) kitimas. Šie požymiai nagrinėti penkiose pozicijose:

- a) vienskiemenėse formose (*kėš*, *grė's*, *tė's*): trumpinama [' - #],
- b) prieš redukuotą trumpą galūnę (*tá.ka*, *dâ.kta*, *vā.ka*): [' - ∪],
- c) prieš ilgą skiemenį, turintį šalutinį kirtį (*skú'si's*, *skù'si's*, *pū'si's*): [' - ∩],
- d) pokirtiniame galiniame skiemenyje (*nètėš*, *nètė's*, *nètė's*): [' - #],
- e) izoliuotoje pozicijoje (jaustukuose): [# - #].

Kaip minėta, visi balsiai poruoti pagal pakilimą (žr. 1.1.).

1.5.2. Pirminiams matavimams naudotasi mikrofilmų skaitomuoju aparatu „PENTAKTA L 100“ su objektyvu, didinančiu vaizdą 18 kartų.

1.5.3. Nustatinėjant garsinių segmentų ribas, laikytasi L. Bondarkos [Бондарко, 1965] ir L. Zlatoustovos [Златоустова, 1968] teikiamos metodikos; žinoma, neišvengta ir intuityvių sprendimų [žr. Kosienė, 1982, p. 62; plg. Tekorius, 1972, p. 127; 1975, p. 223]. Kadangi dažniausiai tiriamieji balsiai buvo tarp dusliųjų ar bent tarp trunkiųjų priebalsių, ribas nebuvo labai sunku nustatyti. Abejotinais atvejais vadovautasi L. Bondarko [Бондарко, 1965, c. 25]: pasirinkta ta riba, kur išnyksta atitinkamam balsiui būdingas oscilografinis piešinys. Taip matuota daugelio balsinių segmentų pabaiga.

1.5.4. Intensyvumas matuotas pagal kiekvieno virpesio, atitinkančio pagrindinį toną, dvigubos amplitudės aukštį, t. y. matuota kiekvienos amplitudės teigiamoji ir neigiamoji dalis (mm), pagrindinio tono aukštis skaičiuotas pagal laiko tarpą, per kurį pasikartoja 3 moterų ir 2 vyrų kvaziperiodai³; žinoma, segmento gale teko matuoti ir 1–2 periodus.

1.6.1. Visi tolesni skaičiavimai atlikti elektronine skaičiuojamąja mašina EC – 1060 pagal A. Girdenio sudarytą programą EGLE (programavimo kalba PL/1). ESM pirmiausia linijinius matavimus (*mm*) vertė atitinkamais trukmės (*ms*), pagrindinio dažnio (*Hz*) ir intensyvumo (*dB*) vienetais, vėliau dažnio duomenis „perdirbo“ į santykinius pustonus (*ht*), intensyvumo duomenis – į santykinius decibelus (*dB*). Santyki iai vienetai skaičiuoti atitinkamų individualių realizacijų maksimalaus dažnio ir intensyvumo vidurkių atžvilgiu.

Toliau rezultatai apdoroti matematinės statistikos metodais⁴. Visų prozodinių požymių skaičiuotas aritmetinis vidurkis (\bar{x}), standartinis nukrypimas (*s*), variacijos koeficientas (*v*), 95% pasikliaujamasis intervalas (+), Stjū-

³ Plačiau apie metodiką žr.: Girdenis, 1974.

⁴ Žr.: Пахерия и др., 1970; Pakerys, 1982; Girdenis, 1974; Girdenis, Pupkis, 1974. Šia metodika dar naudojosi G. Kačiūskienė [1985], o Kosienė [1982].

dento (*t*) ir Fišerio (*F*) kriterijus; lygių imčių atvejais dar skaičiuojamas lyginamų požymių ir reikšmių skirtumų vidurkis ($|\bar{\Delta}|$) (įvertinamas Stjudento kriterijumi $t_{1,\bar{\Delta}}$), taip pat vieno tipo atsakymų procentas ir atitinkamas *u*-kriterijus⁵.

1.6.2. Šiais statistiniais kriterijais įvertinta vidutinė balsio trukmė (*ms*), jo vidutinis intensyvumas (*dB*) ir pagrindinis tonas (*ht*) bei įvairūs kiti intensyvumo ir tono požymiai: vidutinis pirmosios ir antrosios balsio dalies intensyvumas (*dB*) arba tonas (*ht*), atstumas nuo balsinio segmento pradžios iki intensyvumo arba tono aukščiausio taško⁶, bendras intensyvumo (*dB*) ir tono (*ht*) diapazonas ir kt. Mašina taip pat nustatė pagrindinio tono ir intensyvumo, pagrindinio tono ir trukmės, intensyvumo ir trukmės koreliacijas. Listinguose buvo išspausdintos ir apibendrintos intensyvumo bei pagrindinio tono kreivės ir tikslios vidutinės kiekvieno taško reikšmės su atitinkamais statistiniais parametrais.

2.1.1. Palyginę ilgųjų balsių trukmę jaunųjų ir senųjų tarmės atstovų kalboje, matome, kad mažiausiai skiriasi cirkumfleksiniai balsiai: vos dviem atvejais skirtumo tikimybė siekia 86% (žr. 1 lent.). Negaliniuose kirčiuotuose skiemenyse prieš ilgąją galūnę žemutinio pakilimo balsius (pvz., $v\bar{a} \cdot <k\hat{o}u> / [' - \hat{\cup}]$)⁷ jaunieji sėdiškiai taria ilgesnius negu senieji, o pokirtiniuose skiemenyse (pvz. $<t\hat{a}> k\bar{a} \cdot s / [\overset{(\cup)}{'} - \#]$) – kiek trumpesnius. Šiaip jaunieji sėdiškiai visus ilguosius cirkumfleksinius balsius taria trumpėliau.

2.1.2. Abiejų kartų balsių trukmė priklauso nuo pozicijos. Cirkumfleksiniai balsiai ilgiausi prieš trumpą redukuotą galūnę ($v\bar{a} \cdot <ka> / [' - \cup]$), kiek trumpesni – vienskiemeniuose žodžiuose ($v\bar{a} \cdot ks / [' - \#]$). Gerokai trumpesni balsiai taria prieš ilgą galinį skiemenį ($v\bar{a} \cdot <k\hat{o}u> / [' - \hat{\cup}]$) [plg. Girdenis, 1974, p. 172]. Patys trumpiausi (ypač jaunųjų kalboje) būna pokirtinių galinių skiemenų balsiai ($<t\hat{a}> k\bar{a} \cdot s / [\overset{(\cup)}{'} - \#]$), kurie neretai gali prilygti net galiniams akūtiniais balsiams ($<b\hat{a}> t\bar{a} \cdot s / [\overset{(\cup)}{'} - \#]$). Su trumpiausiu balsiu cirkumfleksas aptartose pozicijose santykiauja maždaug taip: senųjų informantų – 1 : 2,8; 1 : 2,6; 1 : 2,0; 1 : 1,9; jaunųjų – 1 : 3,3; 1 : 2,9; 1 : 2,6; 1 : 2,2⁸.

2.1.3. Apskritai galima tvirtinti, kad cirkumfleksinius balsius visose pozicijose abiejų kartų atstovai taria maždaug vienodos trukmės. Kartais reikšmingai skiriasi tik žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių dispersijos:

⁵ Visi parametrai skaičiuoti pagal Urbacho [Урбах, 1964] duodamas formules.

⁶ Iš pradžių skaičiuotas absoliutus atstumas nuo pradžios iki aukščiausio taško, o paskui to atstumo santykis su visa balsio trukme (%).

⁷ Laužtiniuose skliaustuose sutrumpintai nurodoma pozicija.

⁸ Pirmiausia buvo apskaičiuotas įvairių pozicijų cirkumflekso (taip pat ir akūto) trukmės santykis su trumpiausiu atitinkamo pakilimo balsiu (trumpiausi balsiai buvo pokirtinėje pozicijoje $[\overset{(\cup)}{'} - \#]$), o paskui – bendras visiems balsiams santykis.

1 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių balsių trukmė (ms)

Pozicija	Pavyzdys	Karta	$\bar{X} \pm S$	$\div (95\%)$	$t \geq t_{05}$	P
[' - #]	<i>pū's</i>	J	171,6 ± 36,3	141,2 ÷ 202,0	1,99 < 2,14	93,4
		S	134,5 ± 38,1	102,7 ÷ 166,4		
	<i>pū's</i>	J	228,4 ± 35,5	198,7 ÷ 258,0	0,32 < 2,14	24,3
		S	237,0 ± 68,7	179,5 ÷ 294,4		
[' - ◡]	<i>grė's<te></i>	J	238,7 ± 32,3	187,3 ÷ 290,0	1,21 < 2,45	72,8
		S	196,0 ± 62,7	96,2 ÷ 295,8		
	<i>grė's<te></i>	J	278,5 ± 44,7	241,1 ÷ 315,9	0,42 < 2,14	31,8
		S	267,9 ± 56,2	220,9 ÷ 314,9		
[' - △]	<i><ne>grė' - <sém></i>	J	177,9 ± 21,8	163,7 ÷ 191,4	0,88 < 2,07	60,9
		S	166,5 ± 38,0	142,3 ÷ 190,6		
	<i><ne>grė' - <sém></i>	J	203,1 ± 15,2	193,5 ÷ 212,8	0,12 < 2,07	9,7
		S	205,0 ± 50,4	173,0 ÷ 237,0		
[(' - #]	<i><bā>tā's</i>	J	178,9 ± 20,3	162,0 ÷ 195,9	6,59 > 2,14	100,0
		S	96,1 ± 29,3	71,6 ÷ 120,5		
	<i><tā>kā's</i>	J	156,2 ± 16,4	142,5 ÷ 169,9	1,58 < 2,14	86,4
		S	175,3 ± 30,1	150,2 ÷ 200,4		

vā'ks tipo formose Fišerio kriterijus $F_z = 6,71 > F_{05} = 3,79$, $vā' < ka > - F_z = 9,23 > F_{01} = 7,00$; $< ne > tē' < sém > - F_v = 11,01 > F_{01} = 4,47$, $< nē > tē's - F_v = 5,50 > F_{05} = 3,79$. Didesnę dispersiją visais atvejais rodo vyresniosios kartos balsiai.

2.1.4. Cirkumfleksas ryškiau skiriasi tik izoliuotose pozicijose: jaustuokuose (*ā*, *ā*, *ū* / [# - #]) visus balsius senieji informantai taria žymiai ilgesnius negu jaunesni – skirtumo tikimybė didesnė negu 85% (žr. 2 lent.); plg. žemutinio pakilimo balsių trukmę: $\bar{X}_s = 407,4 \text{ ms} > \bar{X}_j = 350,1 \text{ ms}$; vidutinio pakilimo: $\bar{X}_s = 359,6 \text{ ms} > \bar{X}_j = 288,7 \text{ ms}$; aukštutinio pakilimo: $\bar{X}_s = 362,8 \text{ ms} > \bar{X}_j = 275,1 \text{ ms}$. Matome, kad trukmė dėsningai priklauso nuo balsių kokybės (t. y. pakilimo); visi jie ilgesni už atitinkamus cirkumfleksinius balsius, vartojamus normaliuose žodžiuose. Tai, suprantama, lemia ypatingas jų funkcijas ir krūvis, ryški ekspresinė intonacija.

2.2.1. Akūtinių balsių tyrimo rezultatai įdomesni. Jaunųjų informantų kalboje (žr. 1 lent.) akūtas visada ilgesnis negu senųjų, artimesnis cirkumfleksui. Ypač reikšmingi skirtumai pokirtiniame galiniame skiemenyje –

2 lentelė. Izoliuotų balsių (jaustukų) trukmė (ms)

Jaustukai	Karta	$\bar{X} \pm S$	+ (95 %)	$t \geq t_{05}$	P
á, è	J	220,0 ± 78,8	154,1 + 285,9	0,28 < 2,14	21,9
	S	209,2 ± 72,6	148,5 + 269,9		
ã, ê	J	350,1 ± 86,3	278,0 + 422,2	1,57 < 2,14	86,2
	S	407,4 ± 56,1	360,5 + 454,3		
~̄, ž̄	J	231,3 ± 98,0	149,4 + 313,3	2,27 > 2,14	96,0
	S	150,5 ± 23,7	130,6 + 170,3		
	J	288,7 ± 142,9	178,1 + 399,3	1,74 < 2,14	89,9
	S	395,6 ± 102,5	309,9 + 481,3		
ù, ì	J	132,2 ± 27,9	108,8 + 155,5	0,86 < 2,14	59,4
	S	160,6 ± 89,8	85,5 + 235,7		
ũ, ı̄	J	275,1 ± 59,1	255,8 + 324,5	1,53 < 2,14	85,1
	S	362,8 ± 151,2	236,4 + 489,2		

plg. žemutinio pakilimo balsių trukmę – $\langle b\grave{a} \rangle t\acute{a}\cdot s$ [⁽¹⁾ – #]: $\bar{X}_J = 178,9$ ms > $\bar{X}_s = 96,1$ ms. Tai rodo ir labai nutolę pasikliaujamieji intervalai (plg.: $162,0 \div 195,9$ ms ir $71,6 \div 120,5$ ms) ir Stjudento kriterijus žymiai viršijantis kritinę ribą: $t = 6,59 > t_{05} = 2,14$ ($P > 99,9\%$). Ilgesni ir aukštesnio pakilimo balsiai – $\langle kr\grave{a} \rangle p\acute{i}\cdot s$, plg.: $\bar{X}_J = 144,9$ ms > $\bar{X}_s = 123,0$ ms, jų pasikliaujamieji intervalai: $133,7 \div 156,0$ ms ir $106,8 \div 139,2$ ms, o $t = 2,57 > t_{05} = 2,16$ ($P \approx 97,7\%$). Aptariamoje pozicijoje jaunesni informantai ilgesnius taria ir vidutinio pakilimo balsius.

Kitais atvejais trukmės skirtumas nėra toks reikšmingas ($t < t_{05}$). Kartais skiriasi tik kai kuriose pozicijose vidutinio ir aukštesnio pakilimo balsių dispersijos: $\langle ne \rangle gr\acute{e} \langle s\grave{e}m \rangle$ tipo formose – $F_v = 3,04 > F_{05} = 2,82$; $\langle n\grave{e} \rangle t\acute{e}\cdot s$ – $F_v = 4,41 > F_{05} = 3,79$; $\langle sa \rangle kt\acute{e} \langle si \rangle$ – $F = 5,59 > F_{05} = 3,79$ ir kt. Čia didesnę dispersiją taip pat rodo vyresniosios kartos balsiai (plg. 2.1.3.).

2.2.2. Senųjų informantų kalboje akūtinių balsių trukmė nuo pozicijos priklauso taip kaip ir cirkumfleksinių (žr. 2.1.2.): ilgiausias akūtas yra prieš trumpą redukuotą galūnę, trumpiausias – pokirtiniame galiniame skiemenyje, taigi įvairiose pozicijose su trumpiausiu balsiu (žr. 8 išn.) akūtas santykiauja taip: 1 : 2,0; 1 : 1,7; 1 : 1,6; 1 : 1,4. Jaunųjų akūtas ilgiausias yra vienskiemeniuose žodžiuose, kiek trumpesnis prieš trumpą redukuotą galūnę ir pokirtiniame galiniame skiemenyje, trumpiausias – prieš ilgą galinį skiemenį; šiose pozicijose su trumpiausiu balsiu jis santykiauja taip: 1 : 2,4; 1 : 2,2; 1 : 2,1; 1 : 1,7.

2.3. Tarmėje visais atvejais akūtiniai balsiai trumpesni už cirkumfleksinius (plg. jų vidutinės trukmės santykį: senųjų – 1 : 1,3, jaunųjų – 1 : 1,1) – vadinasi, trukmė yra neabejotinas šiaurės žemaičių priegaidžių indikatorius [plg. Girdeņis, 1974, p. 172]⁹.

2.3.1. Jaunosios kartos kalboje cirkumfleksiniai žemutinio pakilimo balsiai vidutiniškai 20–30 ms ilgesni už akūtinuosius, vidutinio pakilimo – 30–40 ms, aukštutinio pakilimo – 40–70 ms; senosios kartos – žemutinio pakilimo balsiai – 30–50 ms, vidutinio – 40–70 ms, aukštutinio – 40–80 ms. Vadinasi, trukmė labiausiai skiriasi aukštutinio pakilimo akūtiniai ir cirkumfleksiniai balsiai (žr. 3 lent.). Jaunųjų kalboje aukštutinio pakilimo

3 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių balsių vidutinės trukmės santykis

Karta	Balsiai ir priegaidės	Pozicija				Vidutinis trukmės santykis
		[' - #]	[' - ˘]	[' - ˆ]	[' - #]	
Jaunoji	Aukštutinio pakilimo balsiai / ɨ / : / ɨ̃ /	1 : 1,3	1 : 1,3	1 : 1,4	1 : 1,1	1 : 1,2
	Vidutinio pakilimo balsiai / ɛ / : / ɛ̃ /	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 1,1	1 : 1,1
	Žemutinio pakilimo balsiai / ɛ̃ / : / ɛ̃̃ /	1 : 1,1	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 0,9	1 : 1,0
	Vidutinis trukmės santykis / ɛ̃ / : / ɛ̃̃ /	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 1,0	1 : 1,1
Senoji	Aukštutinio pakilimo balsiai / ɨ / : / ɨ̃ /	1 : 1,8	1 : 1,3	1 : 1,3	1 : 1,4	1 : 1,7
	Vidutinio pakilimo balsiai / ɛ / : / ɛ̃ /	1 : 1,4	1 : 1,4	1 : 1,2	1 : 1,2	1 : 1,3
	Žemutinio pakilimo balsiai / ɛ̃ / : / ɛ̃̃ /	1 : 1,2	1 : 1,3	1 : 1,0	1 : 1,8	1 : 1,3
	Vidutinis trukmės santykis / ɛ̃ / : / ɛ̃̃ /	1 : 1,4	1 : 1,3	1 : 1,0	1 : 1,4	1 : 1,3

⁹ Panašūs ilgųjų balsių trukmės tyrimo rezultatai yra ir bendrinėje lietuvių kalboje [plg. Пахерис и др., 1970] bei kitose tarmėse [plg. Girdeņis, Pupkis, 1974, p. 110; Kosienė, 1982, p. 64]. Rytų aukštaičių panevėžiškių tarmėje ilgesni, atrodo, yra akūtiniai balsiai [plg. Kačiūskienė, 1985, p. 13].

cirkumfleksiniai balsiai viduti iškai 1,2 karto ilgesni už atitinkamus akūtinčius, senųjų – 1,7 karto. Mažiausiai skiriasi žemutinio pakilimo ir cirkumfleksiniai balsiai (plg. jų santykį: jaunosios kartos – 1 : 1,1, senosios – 1 : 1,3).

Viduti is trukmės santykis patvirtina ir tai, kad jaunųjų kalboje akūtiniai balsiai mažiau skiriasi nuo cirkumfleksinių negu senųjų (žr. 2.3.). Vadinasi, jaunųjų informantų akūtas bent jau trukmės atžvilgiu artėja prie cirkumflekso.

2.3.2. Balsių trukmė priklauso ir nuo jų kokybės. Tai ypač aiškiai rodo jaunosios kartos tyrimo rezultatai. Ilgiausi yra akūtiniai atvirieji žemutinio pakilimo balsi trumpiausi – uždarieji aukštutinio pakilimo balsiai: jie išsidėstytę taip: $\acute{a} > \acute{e} > \acute{o} > \acute{é} > \acute{ú} > \acute{i}$. Cirkumfleksinių balsių savaiminė trukmė išsidėstytę kiek kitaip: $\bar{o} > \bar{e} > \bar{a} > \bar{e} > \bar{u} > \bar{i}$. Senosios kartos balsių tyrimo rezultatai ne tokie nuoseklūs, ir juos sunkiau apibendrinti.

2.4.1. Trumpųjų kirčiuotų balsių (pvz.: *tris* / [ʼ – #], <pa>ki<ši> / [ʼ – ◡], <ne>ki<ši>s > / [ʼ – ◡], <à>kis / [ʼ⁽¹⁾ – #]) trukmės tyrimo rezultatai šiek tiek prieštaringi. Vis dėlto galima pastebėti, kad jaunesni informantai juos dažniau taria kiek trumpesnius negu senieji (žr. 4 lent.),

4 lentelė. Kirčiuotų trumpųjų balsių trukmė (ms)

Pozicija	Pavyzdys	Karta	$\bar{X} \pm S$	$\div (95 \%)$	$t \geq t_{05}$	P
[ʼ – #]	<i>kėš</i>	J	157,7 ± 31,3	74,3 ÷ 241,1	} 1,45 < 2,07	83,9
		S	101,7 ± 26,4	84,9 ÷ 118,4		
[ʼ – ◡]	<pa>ki<ši>	J	85,6 ± 13,5	74,3 ÷ 96,9	} 2,29 > 2,14	96,2
		S	113,2 ± 31,3	87,0 ÷ 139,4		
[ʼ – ◡]	<i>smà<kôu></i>	J	95,3 ± 16,1	81,8 ÷ 108,7	} 1,48 < 2,14	84,0
		S	108,8 ± 20,0	92,0 ÷ 125,5		
[ʼ ⁽¹⁾ – #]	<pa>kàs	J	93,0 ± 14,3	81,1 ÷ 105,0	} 6,99 > 2,14	100,0
		S	155,9 ± 21,0	138,3 ÷ 173,5		

bet reikšmingai trumpesni yra tik pokirtiniai (<pa>kàs / [ʼ⁽¹⁾ – #]) žemutinio pakilimo balsiai (plg. nesusikertančius pasikliajamuosius intervalus: 81,1 ÷ 105,0 ms ir 138,3 ÷ 173,5 ms bei Stjūdento kriterijų $t = 6,99 > t_{05} = 2,14$) ir aukštutinio pakilimo balsiai prieš trumpą galūnę (*skù<ti>* / [ʼ – ◡]; $t = 2,29 > t_{05} = 2,14$).

Visi tarmės atstovai ilgiausius trumpuosius kirčiuotus balsius taria izoliuotoje pozicijoje [ʼ – #], o trumpiausius – šalutinį kirtį turinčiuose skiemenyse.

2.4.2. Ilgiausi šnektoje yra trumpieji žemutinio pakilimo balsiai, trumpiausi – aukštutinio pakilimo. Taigi atvirieji (kompaktiniai) balsiai pa-

sižymi didesne fizine tarimo trukme negu uždarieji (difuziniai) [plg. Пакерис и др., 1970, c. 48]. Abiejų kartų trumpieji balsiai pagal trukmę išsidėstytą taip: $a > e > o > \epsilon > u > i$.

Vienfoneminiuose jaustukuose (a, o, u / [## – #], žr. 2 lent.) visi informantai balsius taria beveik dvigubai ilgesnius negu kitais atvejais (pvz.: *tāks, kē < šō >*, *< pa > ki < ši >* ir kt.). Jaunųjų informantų izoliuoti žemutinio ir vidutinio pakilimo balsiai gerokai ilgesni negu senųjų. Vidutinio pakilimo balsius (plg. $\bar{x}_j = 231,3$ ms $>$ $\bar{x}_s = 150,5$ ms) jaunimas taria ilgesnius netgi už atitinkamus akūtinius balsius. Aukštutinio pakilimo balsius kiek daugiau patėsia senieji informantai (plg. $\bar{x}_s = 160,6$ ms $>$ $\bar{x}_j = 132,2$ ms), ir šie balsiai (nors šiaip jie labiausiai išlaiko savo prigimtinių trumpumą) priartėja prie akūtinių. Jų didesnę trukmę, be abejo, lemia papildomas funkcinis krūvis (žr. 2.1.4).

2.5.1. Atskirai panagrinėtini vadinamųjų pusilgių ir ilgųjų balsių kiekybės santykiai.

Dabar jau, atrodo, rimčiau nebeabejojama, kad šiaurės žemaičių telšiškių tarmėje pozicinio ilgumo žemuti iai ir vidutiniai balsiai savo trukme skiriasi nuo atitinkamų prigimtinio ilgumo balsių.

Pusilgius šiaurės vakarų žemaičių balsius bene pirmasis išskyrė ir trumpai aprašė K. Jaunius [Явнис, 1892; 1899]. Vėlesniuose dialektologiniuose darbuose kartais užsimenama, kad tokio tipo balsiai (ypač *tā.ka* : *vā.ka*, *tē.štē* : *tē.štē* tipo formose) trukme beveik nesiskiriantys, ir toliau šiam skirtumui beveik neskiriama dėmesio [žr. Zinkevičius, 1966, p. 79 t.; Grinaveckis, 1973, p. 199, 230]. Bet rašyta ir apie šių balsių opozicijos realumą [žr. Girdenis, 1971, p. 205], taip pat pateikta objektyvesnių to realumo įrodymų [Girdenis, 1974, p. 183–184].

2.5.2. Analizuotos šios žodžių grupės: *tā.ka, lē.stē* : *vā.ka, sklē.stē*; *tē.štē, krē.stē* : *grē.štē, kē.stē*; *išrē.štē* : *surē.stē*; *nusiskō.sp* : *isigō.sp*. Tokių formų (ypač su žemutinio pakilimo balsiais) šnekoje nėra gausu, be to, beveik visos jos skiriasi ne tik šiais garsais [a : a' , ϵ : ϵ'], jos neturi ir tokio savarankiško funkcinio krūvio, kaip, sakysim, žemaičių „dzūkų“ tarmėje, kur visuotinė *ai, ei* monoftongizacija¹⁰ ilgųjų ir pusilgių balsių skyrimą daro būtiną (plg.: *bā.da* 'baído': *bá.da* 'bādo', *lā.ka* 'laiko': *lá.ka* 'lāko', *rā.ta* 'raitā': *rá.ta* 'rātā' ir kt.). Todėl tų formų sutapatinimas šiaurės žemaičių telšiškių tarmėje gali likti nepastebėtas [Girdenis, 1987, p. 31].

2.5.3. Tyrimas rodo, kad Sedos šnekoje pailgėję žemutinio ir vidutinio pakilimo balsiai kiek trumpesni negu atitinkami cirkumfleksiniai (žr. 5 lent.).

¹⁰ Plačiau apie tai žr.: Явнис, 1892, c. 114; Zinkevičius, 1966, p. 90–91; Grinaveckis, 1973, p. 198–200. Apie „superilgųjų“ balsių vietą fonologinėje sistemoje plačiau žr.: Girdenis, Piročkinas, 1977, p. 38; Girdenis, 1987, p. 28–33; Jasiūnaitė, 1989, p. 23–29.

5 lentelė. Pusilgių ir ilgųjų balsių trukmė (ms)

Žodžiai	Karta	Prie- gaidė	$\bar{X} \pm S$	\div (95 %)	$\bar{\Delta}$	$t_{\bar{\Delta}} \geq t_{05}$	P
<i>tá.</i> <ka> <i>vā.</i> <ka>	J	~	258,2 ± 34,7	229,2 ÷ 287,2	9,6	0,72 < 2,36	50,8 %
			267,8 ± 25,9	246,0 ÷ 289,5			
	S	~	234,4 ± 66,7	178,6 ÷ 290,2	44,6	3,13 > 2,36	98,6 %
			279,0 ± 78,7	213,2 ÷ 344,8			
<i>tė.</i> <štė> <i>grė.</i> <štė>	J	~	245,0 ± 24,7	224,4 ÷ 265,7	33,4	1,77 < 2,36	88,5 %
			278,5 ± 44,7	241,1 ÷ 315,9			
	S	~	215,3 ± 63,6	162,1 ÷ 268,5	52,6	3,54 > 2,36	99,2 %
			267,9 ± 56,2	220,9 ÷ 314,9			
<nusi>- <i>skė.</i> <sp> <isi>- <i>gė.</i> <sp>	J	~	218,3 ± 14,7	194,9 ÷ 241,7	47,4	2,91 < 3,18	95,6 %
			265,8 ± 27,3	223,3 ÷ 309,2			
	S	~	204,6 ± 74,7	85,8 ÷ 323,5	83,8	2,10 < 3,18	89,6 %
			288,5 ± 80,4	160,5 ÷ 416,4			

Tačiau reikšmingai šių balsių trukmė skiriasi tik senosios kartos kalboje. Labiausiai skiriasi žemuti io pakilimo balsiai, kur $|\bar{\Delta}| = 45$ ms, $t_{1\bar{\Delta}} = 3,13 > |> t_{05} = 2,36$ ($P \approx 98,6\%$) ir vidutinio pakilimo balsiai (*tė.štė* : *grė.štė*), kur $|\bar{\Delta}| = 53$ ms, $t_{1\bar{\Delta}} = 3,54 > t_{05} = 2,36$ ($P \approx 99,2\%$).

Jaunosios kartos pusilgiai balsiai visada ilgesni; jie beveik nesiskiria nuo atitinkamų cirkumfleksinių. Ypač menkai skiriasi pusilgiai ir cirkumfleksiniai žemutinio pakilimo balsiai. Vadinasi, Sedos šnektoje tik senieji tarmės atstovai aiškiai išlaiko pusilgių ir ilgųjų balsių opoziciją (plg. jų vidutinės trukmės santykį $- /s/ : /~ / = 1 : 1,17$), o jaunųjų kalboje akivaizdi tendencija pusilgius balsius visiškai tapatinti su kiek patrupėjusiais cirkumfleksiniais (plg. 2.1.1).

2.5.4. Atskirai palyginę pusilgių balsių trukmę jaunųjų ir senųjų informantų kalboje, gavome statistškai nereikšmingus rezultatus (trukmės vidurkių skirtumas visur nereikšmingas; $t < t_{05}$). Gana reikšmingai skiriasi tik vidutinio pakilimo balsių formose *tė.štė* (1) ir *nusiskė.sp* (2) dispersijos (Fišerio kriterijus atitinkamai lygus: (1) $F = 6,62 > F_{05} = 3,79$; (2) $F = 25,80 > F_{05} = 9,28$). Visais atvejais didesnę dispersiją rodo senųjų sėdiškių pusilgiai balsiai. Tačiau dispersijos turbūt labiau skiriasi ne tiek dėl realių trukmės santykių, kiek dėl to, kad senesnio amžiaus žmonės ne taip tvirtai ir stabiliai artikuliuoja tiriamuosius garsus; tai rodytų ir didesni variacijos koeficientai (plg. $v_s[e.] = 29,6\% > v_j[e.] = 10,1\%$; $v_s[\rho.] = 36,5\% > v_j[\rho.] = 6,7\%$).

2.6.1. Trumpai reikia aptarti nekirčiuotų ir kirčiuotų balsių trukmę.

Analizuotos dvi žodžių poros su nekirčiuotais ir kirčiuotais trumpaisiais balsiais skiemenyse prieš ilgą galūnę – *sta <tē> : stà <tē>*, *ki <šf̣:s> ki <šf̣:s>*, taip pat dvi poros su nekirčiuotais ir kirčiuotais prigimtinio ilgumo¹¹ balsiais – *tę <sē> || tę̣̇ <sẹ̄̇>*, *ku <tẹ̄̇lę> || kụ̇̄ <tẹ̄̇lę̣̇>*.

2.6.2. Rezultatai rodo, kad nekirčiuotų ir kirčiuotų trumpųjų balsių trukmė abiejų kartų kalboje beveik sutampa – skirtumas visur nereikšmingas. Kiek ilgesnį kirčiuotą [á] taria senieji informantai (plg.: $\bar{X}_k = 127,1 \pm 39,0$ ms > $\bar{X}_{nk} = 94,3 \pm 15,5$ ms). Gal tą lemia nedidelis tiriamųjų žodžių skaičius arba tiesiog tai, kad kirtis neturi įtakos šios pozicijos balsių trukmei.

2.6.3. Nekirčiuotų ir kirčiuotų „ilgųjų“ balsių opozicija ryškesnė, plg. jų vidutinės trukmės santykį: senosios kartos [ẹ̇ : ẹ̄̇] = 1 : 1,3, jaunosios – 1 : 2,0; senosios kartos [ụ̇ : ụ̄̇] = 1 : 2,6, jaunosios – 1 : 4,5. Taigi senieji tarmės atstovai abiem atvejais nekirčiuotus „ilguosius“ balsius taria ilgesnius; ypač reikšmingai skiriasi balsio [u] trukmė (plg. $\bar{X}_s = 79,2 \pm 20,4$ ms > $\bar{X}_j = 53,2 \pm 18,2$ ms (P ≈ 93,2%). Taigi senieji labiau linkę išlaikyti prigimtinių balsio ilgumą nekirčiuotoje pozicijoje. Kad taip yra iš tikrųjų, gerai matyti iš rišlios kalbos tekstų¹², užrašytų iš pačių senųjų. Pavyzdžiui, 1866 m. gimęs Antanas Momkus pavartojo tokių pasakymų: *ta mūni anėi nuorfeje is'ū'stę muoki.tėis, vō tas vi.rėsm'ėsis | tas pūsbrūolis anūo | su ār.kl'ō l'ū'b rāic, ōns vuoki.tijūo gi.vē'na | grāps milžinskis ir kt.* Jaunesnio amžiaus tarmės atstovai panašiais atvejais tartų tik trumpą [i]. Pvz.: *sā'ka pēr.mō numirsi | vō aš dār givėnso, anėi ē'įę anās išlidietę, ōns už mūni dōm mē.tā's virėsnis* (šie saki iai užrašyti iš informantės, gimusios 1958 m. ir gyvenančios Sedoje).

2.7. Kaip matėme, balsių kiekybė nėra vienoda. Kirčiuotus trumpuosius, taip pat ilguosius akūti ius balsius jaunieji informantai taria ilgesnius negu senieji, o cirkumfleksinius – kiek trumpesnius. Pusilgius balsius (arba vad. „vidurinę“ priegaidę) išlaiko tik senieji tarmės atstovai – jaunieji juos gerokai ilgina ir taria iš esmės taip pat kaip cirkumfleksinius. Labiausiai jaunųjų informantų kalboje pakitęs akūtas.

Šias išvadas remia ir kitų prozodinių požymių analizė.

3.1.1. Vidutinis senosios kartos balsių intensyvumas daugeliu atvejų neigiamai susijęs su trukme: didėjant trukmei, intensyvumas krinta, mažėjant trukmei – kyla. Tai rodo stipri neigiama vidutinės trukmės ir vidutinio intensyvumo koreliacija būdinga ir cirkumfleksiniams (pvz. *vā'ks* tipo formose ji labai stipri, $r = -0,884$, $z = 1,3953 > z_{01} = 1,1538$), ir akūtiniais bal-

¹¹ Nekirčiuojuose skiemenyse šitie prigimtinio ilgumo balsiai trumpėja, todėl ši minas ilgasis vartojamas sąlygiškai.

¹² Remtasi A. Girdenio [1971–1976] užrašytais tarminiais tekstais.

siams (pvz.: $\langle sa \rangle \langle ki \rangle \langle sf \rangle \langle s \rangle$ tipo formose ši koreliacija stipri, $r = -0,740$, $z = 0,9514 > z_{05} = 0,8765$). Jaunųjų kalboje ši koreliacija dažniausiai silpna.

3.1.2. Kiek labiau sėdiškių priegaidės skiriasi intensyvumo viršūnės padėtimi. Senosios kartos akūto intensyvumo maksimumas visada iškyla pirmoje segmento dalyje, arčiau balsio pradžios: kylančioji intensyvumo kreivė atkarpa sudaro vidutiniškai 25–45% viso balsio trukmės. Jaunimo akūto maksimumas labiau nutolęs nuo balsio pradžios ir priartėjęs prie jo vidurio; aukštinio pakilimo balsių intensyvumo viršūnė gali pasirodyti netgi antroje balsinio segmento dalyje (iki jos pasirodymo „prabėga“ 52–60% viso balsio trukmės). Senųjų informantų cirkumflekso intensyvumo viršūnė dažniausiai pasirodo pirmoje garso dalyje (vidutiniškai 30–48%), o jaunųjų – arčiau skiemens centro arba ties viduriu, retkarčiais ir antroje garso dalyje (60–65% balsio trukmės)¹⁸.

Vadinasi, galima teigti, kad senųjų sėdiškių akūtas intensyvumo atžvilgiu tvirtapradiškesnis, o cirkumfleksas tvirtagališkesnis; jaunųjų informantų akūtas artimesnis cirkumfleksui.

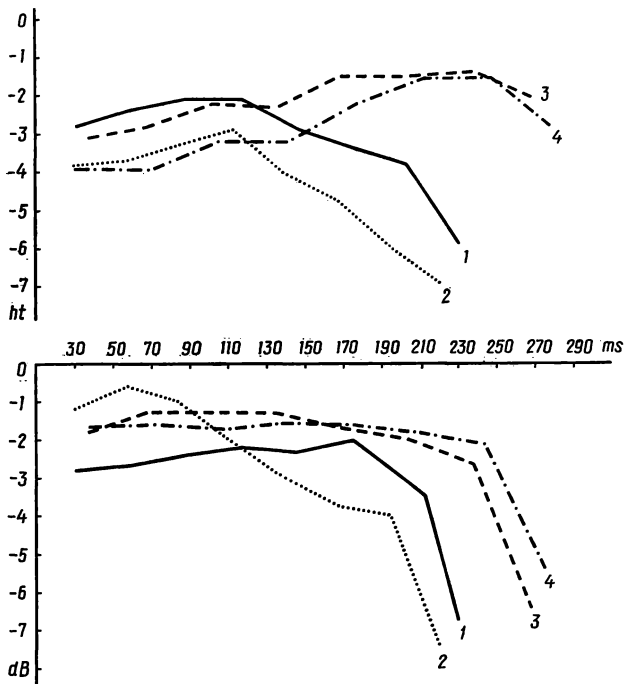
3.1.3. Intensyvumo kilimo-kritimo diapazonu bei staigumu jaunųjų ir senųjų informantų priegaidės beveik nesiskiria, ir sunku čia išvelgti kokius dėsningumus. Apčiuopiamesnius rezultatus davė tik intensyvumo diapazonų skaičiavimo duomenys: jaunųjų informantų priegaidės pasižymi platesniu diapazonu negu senųjų. Plg. aukštinio pakilimo balsių diapazonus $pū \cdot (1)$ ir $pū \cdot \langle sf \rangle \langle s \rangle (2)$ tipo formose: (1) $\bar{X}_J = 8,4 \text{ dB} > \bar{X}_s = 6,1 \text{ dB}$, kur $t_{1\Delta_1} = 2,41 > t_{05} = 2,36$ ($P \approx 95,7\%$); (2) $\bar{X}_J = 9,3 \text{ dB} > \bar{X}_s = 7,4 \text{ dB}$, $t_{1-1} = 3,34 > t_{05} = 2,36$ ($P \approx 99,0\%$).

Apskritai akūtiniai balsiai dažniau pasižymi platesniu diapazonu negu cirkumfleksiniai.

3.1.4. Palyginti nedidelis rezultatų reikšmingumas rodytų, kad intensyvumu jaunųjų ir senųjų informantų priegaidės skiriasi gana nežymiai. Intensyvumas svarbesnis tik senųjų informantų kalboje: kaip matyti iš 1, 2 pav., jų akūto kreivė pasižymi didesniu kampuotumu, laužytumu, ties balso viduriu aiškiai matomu lūžiu. Jaunųjų informantų kreivė tolydesnė, o lūžis retai kada pasitaiko. Cirkumflekso kreivė lygesnė, mažiau laužyta. Kokių ryškesnių bruožų, skiriančių senąją ir jaunąją kartą, nepastebėta.

Taigi akūtinis garsus senieji sėdiškiai taria ryškiau, energingiau negu cirkumfleksinius. Jaunųjų akūtas pasižymi mažesniu intensyvumu, kuris neretai kompensuojamas tarimo trukme. Tai geriausiai matyti pokirtiniuose

¹⁸ Jaunųjų sėdiškių cirkumfleksas lyg tvirtagališkesnis (ypač pozicijose [ʻ-#], [ʻ-∪], [ʻ-△]) negu tradicinėje tarmėje, tarsi artėja prie „aukštaitiškojo“ modelio (plg. rytų aukštaičių [Kačiušienė, 1985, p. 14; Kosienė, 1982, p. 66] ir pietinių vakarų aukštaičių [Girdenis, Pupkis, 1974, p. 116] cirkumflekso viršūnę, kuri visada pasirodo antroje garso dalyje).

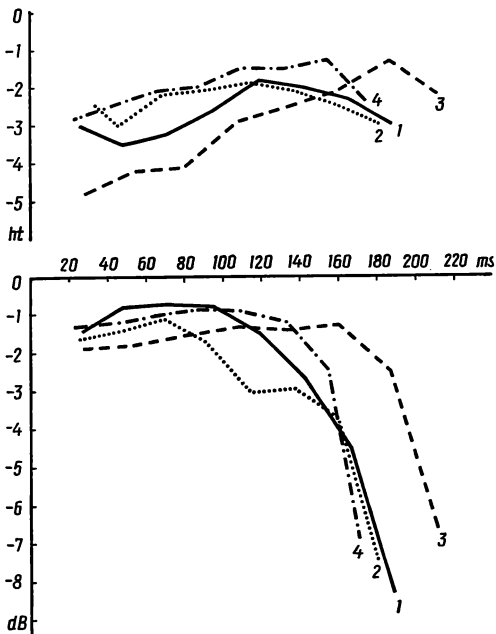

1 pav. Akūtas ir cirkumfleksas prieš trumpą reduktuotą galūnę [ʻ-◡] (pvz.: *dā·kta* : *vā·ka*). Simbolių reikšmės: 1 – jaunųjų akūtas, 2 – senųjų akūtas, 3 – jaunųjų cirkumfleksas, 4 – senųjų cirkumfleksas

galiniuose skiemenyse: čia jaunųjų akūto intensyvumas dėsningai mažesnis negu senųjų, o trukmė (žr. anksčiau) visada didesnė. Tai gali būti susiję su akūto alotono sudėtingesne artikuliacija¹⁴.

3.2.1. Pagrindinis tonas Sedos šnekoje kinta panašiai kaip intensyvumas. Tai rodo stipri teigiama tono ir intensyvumo koreliacija, pastebima visais atvejais tiek akūtinuose, tiek cirkumfleksiniuose skiemenyse. Pvz.: akūtinėse *dā·kts* (1), *pū·s* (2) tipo formose abiejų kartų ši koreliacija labai stipri, plg. jų koreliacijos koeficientus: (1) $r_s=0,244$, $z=0,2494 > z_{05}=0,1990$; $r_j=0,395$, $z=0,4183 > z_{05}=0,2298$, (2) $r_s=0,397$, $z=0,4196 > z_{01}=0,2999$;

¹⁴ Eksperimentuojant pastebėta, kad mokiniai ne visada gerai ištaria šią priegaidę, nors specialiai pasistengę, ją ištaria visi. Tikriausiai didesnė trukmė ir rodo tas pastangas.

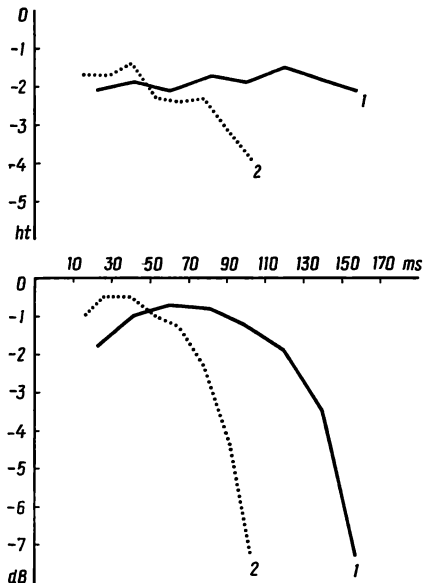

2 pav. Akūtas ir cirkumfleksas pozicijoje prieš ilgą skiemenį, turintį šalutinį kirtį [‘-△] (pvz.: dá·ktou : vā·kou)

$r_j=0,628$, $z=0,7383 > z_{01}=0,2494$; cirkumfleksinėse $pū·s$ tipo formose senųjų koreliacija labai stipri ($r=0,255$, $z=0,2609 > z_{01}=0,2317$), jaunųjų – stipri ($r=0,175$, $z=0,1772 > z_{05}=0,1645$).

Pastebima ir vidutinės trukmės bei tono neigiama koreliacija. Ji pasitaikė tik skiemenyse su pagrindiniu kirčiu. Senųjų informantų akūto koreliacija stipri (pvz., $pū·s$ (1), $<su>pū· <si>$ (2) tipo formose (1) $r=-0,725$, $z=0,9179 > z_{05}=0,8765$, (2) $r=-0,714$, $z=0,8948 > z_{05}=0,8765$), o cirkumfleksinėse $<uš>pū· <si>$ tipo formose labai stipri ($r=-0,967$, $z=2,0471 > z_{01}=1,1538$). Jaunųjų kalboje ši koreliacija retesnė ir būdinga tik cirkumfleksui, pvz. $vā·ks$ tipo formose ji labai stipri ($r=-0,908$, $z=1,5187 > z_{01}=1,538$), $pū·s$ stipri ($r=-0,764$, $z=1,0054 > z_{05}=0,8765$).

3.2.2. Apžvelgus visus pagrindinio tono parametrus, pastebėta, kad ryškiau ir „prasmingiau“ kinta tik senųjų informantų pagrindinis tonas: akūto

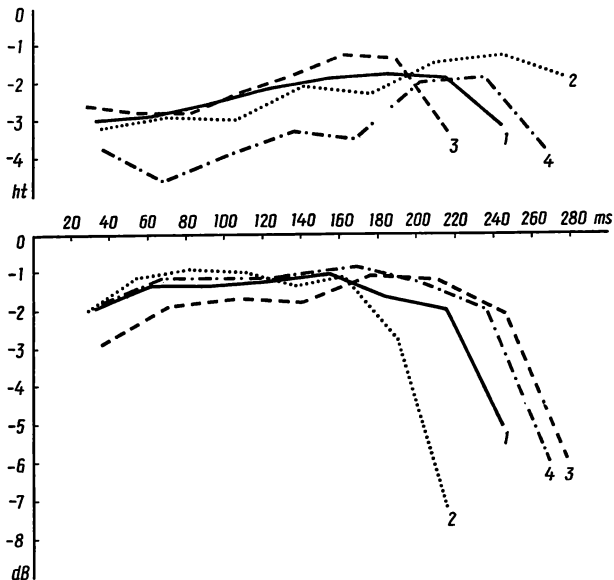

3 pav. Trumpieji balsiai vienskiemenėse formose
 [ʹ-#] (pvz.: kėš, tėš). Simbolių reikšmės: 1 – jaunų-
 jų, 2 – senųjų

staigiau krinta, cirkumflekso staigiau kyla. Ypač staigiai krinta akūtinių aukštutinio pakilimo balsių tonas pozicijose [ʹ-△] (1) ir [ʹ^{cl}-#] (2), plg.: (1) $\bar{x}_s = 110,0$ ht/s > $X_j = 42,2$ ht/s, kur $t = 2,62 > t_{05} = 2,16$; (2) $\bar{x}_s = 91,8$ ht/s > $\bar{x}_j = 29,9$ ht/s, $t = 2,64 > t_{05} = 2,20$.

Pagrindinio tono viršūnės padėtis panaši kaip intensyvumo: akūtoji arčiau balsio pradžios, cirkumflekso arčiau vidurio ar pabaigos. Paminėtina ir tai, kad jaunųjų informantų tono viršūnė kiek labiau nutolusi nuo balsio pradžios.

Pagrindinio tono kreivės (žr. 1, 2 pav.) rodo, kad jaunųjų informantų akūtinių ir cirkumfleksinių skiemenų tonas kinta tolydžiau ir sklandžiau negu senųjų; jų pirmos ir antros garso dalies tonas skiriasi mažiau negu senųjų. Bet šiaip jau iš kreivių formos nesunku atpažinti ir jaunųjų sėdiškių priegaides, nors senosios kartos priegaidės gerokai ryškesnės. Taigi akūto pagrindinis tonas yra aiškiai krintantis, cirkumflekso – kylantis–krintantis.

4 pav. „Vidurinė“ priegaidė ir cirkumfleksas (pvz.: *tė.štė* : *tė.stė*). Simbolių reikšmės: 1 – jaunųjų „vidurinė“, 2 – senųjų „vidurinė“, 3 – jaunųjų cirkumfleksas, 4 – senųjų cirkumfleksas

Todėl toną galima laikyti bene svarbiausiu požymiu, skiriančiu akūtą nuo cirkumflekso.

3.2.3. Platesniu pagrindinio tono diapazonu pasižymi senųjų informančių akūtas – jis kartais siekia net didžiąją sektą; jaunųjų diapazonas kiek siauresnis, neišeiina iš gryniosios kvintos ribų. Cirkumflekso diapazonas siauresnis – dažniausiai svyruoja padidintos kvartos ribose.

4.1. Tono ir intensyvumo požymiais gana reikšmingai skiriasi jaunosios ir senosios kartos kirčiuoti trumpieji balsiai. Jaunųjų balsiai pasižymi mažesniu intensyvumu, tolimesne intensyvumo viršūnės padėtimi, didesniu kritimo staigumu ir platesniu diapazonu. Skiriasi ir kai kurie pagrindinio tono požymiai – jaunųjų trumpiesiems balsiams būdingas aukštesnis tonas, mažesnis jo kritimo staigumas, siauresnis pagrindinio tono diapazonas. Tai rodo ir kreivės (žr. 3 pav.): senųjų jos staigiau krinta, taigi primena akūto tono kreivę; jaunųjų kreivė panašesnė į cirkumflekso.

Abiejų kartų intensyvumo kreivės aiškiai krintančios ir maždaug sutampa su akūto intensyvumo kreivėmis, tik, žinoma, neturi jam būdingo lūžio.

4.2. Jaunųjų ir senųjų sėdiškių pusilgiai balsiai (arba vad. „vidurinė“ priegaidė) viduti ju intensyvumu ir pagrindiniu tonu bei kitais jų požymiais skiriasi nežymiai. Palyginę pusilgių ir cirkumfleksinių balsių pagrindinio tono kreives (žr. 4 pav.), matome, kad „vidurinė“ priegaidės kreivė tolydžiau kyla negu cirkumflekso. Pusilgių balsių intensyvumo kreivės tokios pat kaip cirkumfleksinių.

5. Svarbesnės išvados:

1. Sedos šnektoje akūtiniai balsiai trumpesni už cirkumfleksinius. Ir akūtiniai, ir cirkumfleksiniai balsiai ilgiausi vienskiemenėse formose ir prieš trumpą redukuotą galūnę, o trumpiausi – prieš ilgą galūnę ir pokirtiniuose galiniuose skiemenyse. Balsių kiekybę dažnai lemia jų kokybė: ilgiausi yra žemutinio pakilimo (kompaktiniai) balsiai, trumpiausi – aukštutinio pakilimo (difuziniai) balsiai.

2. Jaunosios ir senosios kartos priegaidžių lyginimas rodo, kad pusilgius balsius arba „vidurinę“ priegaidę išlaiko tik senieji informantai, tačiau kalbėti apie visišką šios priegaidės sutapimą su cirkumfleksu ankstoka, nes ji dar išlaiko tam tikrus tono ir intensyvumo požymius. Cirkumfleksiniai senųjų ir jaunųjų informantų balsiai kiekybe ir kitais prozodiiniais požymiais praktiškai nesiskiria.

3. Labiausiai šnektoje kinta akūtas. Jaunųjų informantų kalboje jis ne tik gerokai ilgesnis, bet ir ne toks ryškus. Senųjų informantų akūtas tipiškesnis, pasižymi būdingu intensyvumu, staigesniu jo kritimu, pastovesne intensyvumo viršūnės padėtimi ir kt. Jaunųjų akūtas praranda jam būdingas dinamines charakteristikas ir neretai jas kompensuoja trukme, o tai akūtą dar labiau artina prie cirkumflekso.

4. Vadinasi, galima kalbėti apie žemaičių laužtinės priegaidės niveliacijos tendenciją.

5. Šiaip Sedos šnektoje monoftongų priegaidės dar skiria tiek senieji, tiek jaunesni informantai. Be abejo, tą skirtumą lemia ne tiek trukmė, kiek įvairūs intensyvumo ir ypač pagrindinio tono požymiai. Akūtui būdingas pagrindinio tono netolydumas, kuris gali būti suvokiamas kaip tam tikras šurkštumas, nemuzikalumas, o cirkumfleksui būdingas tono tolydumas, vienodumas – kaip muzikalumas. Ir audiciniu požiūriu akūtiniai balsiai atrodo šurkštesni, o cirkumfleksiniai – švelnesni, melodingesni¹⁵.

¹⁵ Belieka tik padėkoti prof. Aleksui Girdeui ir vyr. inž. Angelei Pečeliūnaitei už visokeriopą pagalbą bei patarimus.

QUANTITÄT UND INTONATIONEN DER MONOPHTHONGE IN DER MUNDART SEDA (SOZIOLINGUISTISCHER ASPEKT)

Zusammenfassung

Spezielle instrumentalphonetische (oszilographische) Untersuchung hat erwiesen, daß verschieden silbenakzentuierte Monophtonge in der Mundart von Seda (diese Mundart gehört dem Dialekt der nördlichen Telšiai-Žemaiten an) wesentliche Quantitätsunterschiede aufweisen: die akutierten (stoßtonigen) Vokale sind länger als die zirkumflektierten (schleiftonigen).

Der Vergleich der Realisierungen der Untersuchungsobjekte durch Sprecher der jungen und der alten Generation zeigt, daß die mittellangen (die sog. „mitteltonigen“) Vokale nur bei der alten Generation verzeichnet werden können. Bei der jungen Generation liegen sie den zirkumflektierten Vokalen näher. Die Quantität und andere prosodische Merkmale der zirkumflektierten (schleiftonigen) Vokale der beiden Generationen weisen keine Unterschiede auf. Die größte Änderung haben die akutierten (brechtonigen) Vokale erfahren. Bei den Sprechern der jungen Generation sind diese Vokale viel länger, da sie ihre charakteristischen dynamischen Eigenschaften verloren haben, wird dies meistens durch die Quantität kompensiert. Die akutierten Vokale der älteren Generation behalten ihre charakteristische Intensität. Daraus läßt sich über die Nivellierungstendenz des Brechtones in dem žemaitischen Dialekt schließen.

Die Untersuchungsergebnisse werden in Tabellen 1- angeführt.

LITERATŪRA

Girdenis, 1967 – Girdenis A. Mžeikių tarmės fonologinė sistema. Filol. m. kand. dis. V., 1967.

Girdenis, 1971 – Girdenis A. Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija) (rec.) // *Baltistica*. 1971. T. 7 (2). P. 201–209.

Girdenis, 1974 – Girdenis A. Prozdinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas) // *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*. V., 1974. P. 160–198.

Girdenis, Pupkis, 1974 – Girdenis A., Pupkis A. Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozodiniai požymiai) // *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*. V., 1974. P. 107–125.

Girdenis, Piročkinas, 1977 – Girdenis A., Piročkinas A. Jonas Jablonskis – dialektologas // *Kalbotyra*. 1977. T. 28 (1). P. 19–28.

Girdenis, 1987 – Girdenis A. Žemaičių „dzūku“ superilgasis [a:] (Kiekybė ir spektras) // *Kalbotyra*. 1987. T. 38 (1). P. 28–33.

Girdenis, 1971–1976 – Girdenis A. Tarmių tekstai. T. 13: Seda, Ketūnai, Varduva, Barstyčiai. 1971–1976. *Asm. archyvas*.

Grinaveckis, 1973 – Grinaveckis V. Žemaičių tarmės istorija. V., 1973.

Jasiūnaitė, 1989 – Jasiūnaitė B. „Superilgųjų“ balsių vieta fonologinėje sistemoje // *Kalbotyra*. 1989. T. 40 (1). P. 23–29.

Kačiuškienė, 1985 – Kačiuškienė G. Kuo gali skirtis šiaurinių panevėžiškių priegaidės // *Kalbotyra*. 1985. T. 36 (1). P. 12–17.

Kosienė, 1982 – Kosienė O. Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės // *Kalbotyra*. 1982. T. 33 (1). P. 61–70.

Pakerys, 1982 – Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. V., 1982.

Remenytė, 1982 – Remenytė I. Jaunosios ir senosios kartos tarminiai skirtumai Sedos apylinkėse. Diplominis darbas. V., 1982.

Remenytė, 1986 – Remenytė I. Morfologiniai senosios ir jaunosios kartos skirtumai ir jų raidos tendencijos Sedos šnekte // Jaunųjų filologų darbai. V., 1986. P. 247–251.

Tekorius, 1972 – Tekorius A. Kalbos garsai ir intonacija (rec.) // Kalbotyra. 1972. T. 20 (1) P. 125–132.

Tekorius, 1975 – Tekorius A. Eksperimentinė ir praktinė fonetika (rec.) // Baltistica. 1975. T. 11 (2). P. 222–229.

Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.

Бондарко, 1965 – Бондарко Л. В. Осциллографический анализ речи. Л., 1965.

Златоустова, 1968 – Златоустова Л. В. и др. Исследование длительности неударных гласных в зависимости от фразовых условий // Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. М., 1968.

Пакерис и др., 1970 – Пакерис А., Плакунова Т., Урбелене Я. Относительная длительность гласных литовского языка // Kalbos garsai ir intonacija. V., 1970. P. 30–53.

Урбах, 1964 – Урбах В. Ю. Биометрические методы. М., 1964.

Явнис, 1892 – Явнис К. Дialeктические особенности литовского языка в Россиенском уезде // Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 год. Ковна, 1892. С. 110–145.

Явнис, 1899 – Явнис К. Интонации гласных звуков литовского языка // Памятная книжка Ковенской губернии на 1900 год. Ковна, 1899. С. 1–14.

Vilniaus universitetas
Eksperimentinės fonetikos
laboratorija

Įteikta
1989 m. gruodžio 28 d.

KLAIDOS ATITAIŠYMAS

4 pav. (p. 75) pirmoje dalyje sumaišyta kreivių numeracija: vietoj kreivės 2 turi būti kreivė 3, vietoj kreivės 3 – kreivė 2.